

TANZİMATTAN BUGÜNE TÜRKİYE-AVRUPA İLİŞKİLERİ

Prof. Dr. Sina AKŞİN*

1. Osmanlının Genel İflası

Tanzimat Osmanlının genel iflasına denk düşmektedir. İflas, çünkü Osmanlı Devleti Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa karşısında dört meydan muharebesi yitirmişti (sonuncusu Nizip, 1839, ki bu, askerî iflastır). Padişah II. Mahmut Mehmet Ali Paşayla uzlaşsaydı iflas genel olmayabilirdi. Ama Mehmet Ali'nin hakkından gelmek için İngiltere ile anlaşmak genel bir iflastı. Çünkü tabii İngiltere bunu karşılıksız yapmadı. Önce İngilizlerin, sonra öbür Avrupa devletlerinin Osmanlı iktisadî yaşamına daha da egemen olmalarını sağlayan 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşmasını (Baltalimanı) elde etti (iktisadî iflas). II. Mahmut'un aynı sorun dolayısıyla 1833'te Rusya'ya yardıma çağırırken söylediği gibi, aslında bu işte de "yılana sarılmıştı". Oysa ne de olsa 'bizden' sayılabilecek olan Mehmet Ali'ye "sarılmak", belki yine iflas olacaktı, ama o denli genel, ya da yıkıcı bir iflas olmayacaktı.

Osmanlı Devleti bu olaylarla birlikte Avrupa Büyük Devletlerinin (Düvel-i Muazzama) yarı bağımsız ortak sömürgesi durumuna düştü. Bu, şu demekti: beş (sonradan altı) büyük devlet bir konuda anlaşılırlarsa, bunu Osmanlı'ya dayatabiliyorlardı. O durumda sanırım hemen hep onların dediği oluyordu. Yalnız, beş devletin böyle bir uzlaşmaya varmaları pek kolay olmuyordu. Osmanlı diplomasisi de, bunu önlemek için elinden geleni yapıyordu. Zaten bu devletler arasındaki rekabet de anlaşmalarını zorlaştıran önemli bir etkendi. Demek ki bir ülkenin yarı bağımsız sömürgesi olmaktansa beş (altı) ülkenin yarı bağımsız ortak sömürgesi olmak daha iyiydi. Tabii yarı bağımsız olmak da tam bağımlı olmaktan iyiydi. (Günümüzün hızlı küreselleşmecileri, ihtimal, bu görüşleri tartışmak isteyeceklerdir).

Bu tabloda istikrarsızlık ögesi olan, Rusya'nın zaman zaman giriştiği, Osmanlı Devletini Büyük Devletlerin yarı bağımsız ortak sömürgesi yerine kendi uydusu durumuna getirme girişimleriydi. Bu girişimlerin ucunda, uzun erimde İstanbul ve Boğazları ele geçirmek tasarıları da vardı. Zaten,

* Kamu Yönetimi Bölümü, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi.

Osmanlının ortak yarı sömürge olma sürecinin başlangıcında Rusya'nın Osmanlıyla yaptığı Hünkâr İskelesi Antlaşması (1833) vardı. Öbür Büyükler bunu Osmanlının Rus uydusu haline gelmesi olarak algılamışlar ve onu yürürlükten kaldırtıncaya kadar rahat edememişlerdi (1840, 1841 Londra Antlaşmaları).

Sonra, yüzyılın ortasında, Kırım Savaşı sırasında Osmanlı bağımlılığını derinleştirip kurumsallaştıracak bir gelişme başladı. Osmanlı Avrupa'dan borç almaya başladı. O zamana değin para gereksinimlerini vergi ve tağşiş (paranın değerli maden oranını azaltmak, yani devalüasyon) yoluyla sağlayan Osmanlı maliyesi, borçlanma işini çok sevdi. Hatta bu, Fuat Paşa'nın ünlü özdeyişini söylemesine vesile oldu: "Bu devlet istikrarsız (borçsuz) yaşayamaz." (Tanzimattan önce iyi bir para kaynağı da müsadere idi.) 1854'te dış borç almaya başlayan Osmanlı, 1875'te bir iflas daha yaşadı-malî iflas. Borçların faizlerini bile ödeyemez duruma düştü (Tenzil-i Faiz Kararı). Bu durumda Avrupa, Osmanlı ülkesinin tasfiyesinin hızlandırılmasını dayattı. Borç parayla almış olduğu silahlara güvenen Osmanlı, buna direnmek istedi. Osmanlı-Rus Savaşı (1877-8) onu hizaya getirdi. Nüfusunun yarısı Türk olan Bulgaristan dahil, pek çok yerler yitirildi (Berlin Antlaşması, 1878). Borçlara gelince, Avrupa artık alacağını kendi toplayacaktı. Bunun için Maliye Nezareti kadar kapsamlı ve tabii daha iyi işleyen bir örgüt kuruldu: Düyun-u Umumiye (1882). Kimi vergi kaynakları artık Düyun-u Umumiyenin 'malı' olmuştu.

2. Batıda Türk İmgesi

Yeryüzündeki halkların birbirleri hakkında bir takım bilgileri, izlenimleri vardır. İmgeler bu bilgi ve izlenimleri özetler. Bilgi ve izlenimler doğru, gerçeklerle uyumlu ya da yanlış, ya da abartılmış olabileceği gibi, doğallıkla imgeler de öyledir. Bir halkın ya da halklar topluluğunun başka bir halka davranışlarında bu imgelerin çok kez apaçık olmayan, ama yine de belirleyici bir etkisi vardır sanıyorum.

Burada ben Avrupa'nın (ya da Batının) 19. yüzyıla girerken Osmanlı Devleti ya da Türkiye hakkındaki imgesini ortaya çıkarmağa çalışacağım. (Onların gözünde Türkiye ve Osmanlı Devleti farklı şeyler değildir. Osmanlı kendisine Osmanlı ya da Devlet-i Aliye derken, onlar hep "Türkiye" dediler. Sonunda biz de öyle yaptık, kendimize "Türkiye" dedik.)

Avrupalı, Anadolu ve Doğu Trakya'yı 'kendinden' sayıyor, benimliyor. Çünkü önce, laik Avrupalılar için Avrupalılığın doğuşu eski Yunan uygarlığı ile. Eski Yunan demek, bugünkü Yunanistan, Makedonya, Trakya, Marmara ve Ege Bölgeleri demektir. Laik olmayan Avrupalı da eski Yunan ve Roma'yı be-

nimser. Aristoteles Kilise düşüncesinin temelidir. “Dante onu ve Yunan’ın, Roma’nın ünlülerini cehenneme yerleştirse de, cehennemin kayırmalı, azapsız bir köşesine koyar.) Roma İmparatorluğu da eski Yunan’ın devamıdır. O da Avrupalının ta kendisidir. Roma demek, bütün Anadolu demektir, en azından Fırat’a kadar.

Ondan sonra Hıristiyanlık geliyor. Avrupalı ne denli laik olsa, hattâ dinsiz, tanrıtanımaz olanlar bile, Hıristiyanlık kültürü ile yetişmişler, onunla içli dışlı olmuşlardır. Avrupa sanatı Hıristiyanlık kültürüyle yoğrulmuştur. Müslümanlık gelmeden önce, Anadolu bir Hıristiyan ülkesiydi. Rumlar ve Ermeniler Anadolu’nun Hıristiyan halklarıydılar. Bu da Avrupalının Anadolu’yu benimsemesi için üçüncü bir nedendir.

“Bizim” diye benimsedikleri Anadolu ve Rumeli’ye Türkler gelip egemen olmuşlardır. Avrupalının gözünde Türkler göçebe, savaşkan, kültür ve uygarlıkça geri bir halktır. Dinleri de kabul etmedikleri bir dindir. Müslümanlar kendilerinden önceki tek-tanrılı dinleri kabul etmekte bir sakınca görmezler, çünkü kendi dinleri aynı çizgide, ama daha yeni bir dindir. Oysa Yahudiliğin ya da Hıristiyanlığın kendinden sonraki bir dini kabul etmesi olanaksızdır, çünkü bunu yapınca kendi kendini yadsımış olur. Hıristiyanlık ancak Yahudiliği kabul edebilir. Yahudilik ise ne Müslümanlığı, ne de Hıristiyanlığı kabul eder. (Müslümanlık da kendinden sonra gelen Bahaîliği kabul etmemektedir.)

Sonuç olarak Avrupalının temel tercihi Anadolu’nun bin yıl önceki sahiplerine geri verilmesi yönündedir. Sabırlı, fakat ısrarlı siyasetleri sayesinde Türkler Balkanlardan büyük ölçüde çıkarıldılar. Sevr Antlaşmasıyla Anadolu’dan da dışlanma süreci başlayacaktı, olmadı. Ama Filistin’de bu işi başardılar. Kimi Hıristiyanlar Yahudilere soykırım uygulayacak denli onlardan nefret etmişlerdir. Ama aynı kutsal kitaba inandıkları ve Yahudiler Avrupalılaştırmış oldukları için, onları Müslüman Araplara tercih etmişlerdir. (Demek ki, Filistin Araplarının çoğu Hıristiyan olsaydı, belki başlarına bunlar gelmeyecekti.) 2000 yıl önceki bir “hakkı” ileri sürerek Yahudileri Filistin’e, oradaki Arapların büyük acıları pahasına yerleştirmişlerdir.

3. İttihat ve Terakki’nin “Hasta Adamı” İyi Etme Girişimi

İttihat ve Terakki (İT) 1889’da kuruldu. Sivil ve asker, Türk okumuşlarının devrimci siyasal örgütüydü. Amacı, Osmanlı Devletini, “Avrupa’nın Hasta Adamı” olmaktan çıkarıp ayağa kaldırmaktı. Yoksa Osmanlı Devletinin tarihten silinmesi kaçınılmaz bir yazgı olacaktı. Demokratik Avrupa kamuoyunun da desteğini alarak savaşıma girdiler. Rumeli’de mektepli subayları örgütleyerek Abdülhamit’e meşrutiyeti kabul ettirdiler. İT artık iktidarda sa-

yılabilirdi. Bundan yararlanarak çağdaş bir hukuk düzeni getirdiler. Özgürlük ortamında bir süreli yayın, kitap patlaması gerçekleşti. Eğitim ve kültürü çağdaşlaştırmak ve düzeyini yükseltmek, yaymak için çok çaba harcadılar. Bir Türk kapitalist sınıfı yaratmak için de uğraştılar. Osmanlının yarı bağımlılık durumunu sona erdirmek için uluslararası forumlarda kapitülasyonların kaldırılmasını gündeme getirdiler. Osmanlı için büyük bir yenilgi, bir yıkım olan Balkan Savaşının ardından toplanan barış konferansında bile bu talebi dile getirdiler.

İT bu çabaları gösterirken muhalefetteyken yararlandığı Batı Avrupa (İngiliz-Fransız) demokratik kamuoyunun desteğini kısa zamanda yitirdi. İT yönetimi "Kızıl Sultan" Abdülhamit'in yönetimi denli lanetli oldu. Çünkü İT'nin çağdaşlık ve bağımsızlık savaşımı onların emperyalizmlerinin amaçlarına ters düşüyordu. "Hasta Adam" düzelirse miras payı bekleyenlerin hevesleri kursaklarında kalacaktı. Bu tutumda İT'nin Almanya'ya yaklaşmasının da payı vardı. Fakat bu yaklaşmayı onlar, düşmanca davranışlarıyla kıskırtmışlardı. 31 Mart Olayında, Balkan devletlerinin Osmanlıya karşı birleşmesinde İngiltere'nin karşı tarafa desteği açıkça görülmüştü. İngilizler ve Fransızlar artık gizlemeden Prens Sabahattin'i, Hürriyet ve İtilafı tutuyorlardı. Muhalefet, bir yandan bu dış desteğe, bir yandan içteki ağalık ve şeyhlik kurulu düzeninin desteğine güvenerek yer yer yurt ihanetine varan davranışlar sergiliyordu¹.

1914 yılında I. Dünya Savaşı patlak verdi. İT hükümeti savaş çıktığında Almanya ile ittifak andlaşması yaptı, fakat Balkan Savaşından daha yeni çıkmış olduğu için, bir süre savaşa katılmama ve tarafsız görünme kararı aldı. İşte bu sırada hükümet, Büyük Devletlerin boğazlaşmasını fırsat bilerek 9 Eylül 1914 günü dünyaya kapitülasyonları kaldırdığını duyurdu. Bu durum karşısında çok ilginç ve ibret verici bir şey oldu. İstanbul'daki Büyük Devlet elçileri aralarındaki ölümcül savaşı bir yana koyarak, baş başa verdiler ve Osmanlıya kararını tanımadıklarını bildiren ortak bir nota yazdılar. Üstelik Almanya ve Avusturya-Macaristan Osmanlı Devletinin müttefiki idi. Ve savaş boyunca Osmanlı hükümeti İtilaf ile savaşırken, Almanya'ya 9 Eylül kararını kabul ettirmek için uğraştı. Ancak savaşın sonuna doğru, Almanya sıkışmaya başlayınca Osmanlının isteğini kabul etmeğe yanaşabildi.

4. Sevr, Lozan ve Atatürk Devrimi

Müttefiklerin dört yıl süren son derecede kanlı bir savaşım sonunda yenilgiye uğramaları İT'nin sonu demektir. Meydan, geleneksel yetki kaynağı olan

¹ Bkz. S. Akşin, "Yüzyıl Boyunca bir Fransız Dergisinde Türkiye İmgesi", **XI. Türk Tarih Kongresi** (Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1994).

Saraya kalıyordu. Üstelik, 1918 yazında halim selim, suya sabuna bulaşmak istemeyen Sultan Reşat'ın ölümü ile tahta etkin bir siyasetçi olan, II. Abdülhamit çizgisindeki Vahdettin geçti. O, tahtta kalabilmek ve elverişli barış koşulları elde etmek için İtilafa son derece yatkın bir siyaset güttü. Demokrasi düşmanı olduğu için, ve ayrıca İtilafa şirin gözükmek amacıyla İttihatçılığa ve önderliğini Mustafa Kemal'in yaptığı demokratik-ulusçu harekete karşı iç savaş açtı. Buna karşın Osmanlı'ya Sevr'i dayattılar.

Son derece ağır koşullar içeren bu antlaşma taslağı istisnasız herkeste şok etkisi yaptı. En ağırı, kimsenin beklemediği, Rumeli'den atılan Türkler için bu sefer de Anadolu'dan atılma sürecini başlatmasıydı. Çünkü nüfus yapısına, kimin çoğunluk olduğuna hiç bakmadan, Doğu Trakya ve Kuzey Ege Yunanistan'a, Kuzeydoğu Anadolu Ermenistan'a veriliyordu. Burada söz konusu olan, "tarihsel hak"tı, yani "1000 yıl önce siz burada yoktunuz" mantığı idi. Aynı mantığın zaman içinde bütün Anadolu'da işletilmek isteneceğini tahmin etmek zor değildi.

Millî Mücadelede Yunanlıya karşı kazanılan askerî zaferler Sevr'in uygulanmasını engelledi. Fakat Atatürk biliyordu ki, Lozan'ın sürekli kılınması, Sevr'in hortlamaması için, Türklerin Avrupalı denli okumuş ve kültürlü, Avrupalı denli üretici olması gerekiyordu. Atatürk Devriminin konusu buydu. Bu yapılmazsa, Türkleri bu coğrafyanın efendisi olarak barındırmayacaklardı. Türkler Avrupalı gibi, yani onun kadar güçlü olduğu sürece, Avrupalının Türkiye üzerine temel imgesi, Türkleri bu coğrafyadan çıkarma düşüncesi işlerlik kazanmayacak, askıda kalacaktı.

5. Kısmî Karşıdevrim ve Doğurduğu Sonuçlar

Atatürk Devrimi 1945'e değin büyük başarıyla yürüdü. O yıl İnönü, Sovyetlerin Boğazlarla ilgili, Türkiye'yi Sovyet uydusu haline getirecek talepleri karşısında çok-partili hayata geçme kararı aldı. Bunun yanında sosyalist partiler kapatıldı, soldaki büyük gazete, *Tan*, talan edildi. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinde solcu bilim insanları işten atıldılar. Böylece CHP ve onunla birlikte siyasal dizge bütünüyle iyice sağa kaymış oldu. Bu, Türkiye'nin yararına değildi. Kaldı ki, çok-partililiğe geçiş kararının kendisi de yanlıştı, çünkü o sırada aydınlanma savaşımı henüz başarıya ulaşmış değildi. Oysa 10-15 yıl sonra aydınlanma çok daha güçlü bir noktada olacaktı. Zamanlı bir çok-partililiğin neler getireceği Terakkiperver ve Serbest Fırka deneyleriyle biliniyordu. Yine öyle oldu. 1946'dan sonra karşıdevrimciler her seçimi kazandılar. CHP en çok % 41 oy alabildi. Hiçbir zaman tek başına ya da başka bir sol partiyle iktidar olmadı, olamadı.

1950'den sonra gelen Kısmî Karşıdevrim dönemi Atatürk'ün Aydınlanma Devrimini, Bütünsel Kalkınma Modelini durdurdu. Bu, şeyhlik ve ağalık dü-

zeninin talebiydi. Devrimin durdurulması, dondurulması, ağalık ve şeyhlik düzenine yeni bir canlılık kazandırdı. Buna karşılık bu düzen, Kısmî Karşıdevrimcileri seçimlerde destekledi. Böyle bir destek on binlerce, yüz binlerce, belki milyonlarca oy kazandırdı. Sağ partilere her zaman iktidar yolunu sağladı. Söz konusu oylar ağa ve şeyh kullarının oylarıydı. Çünkü kullar, efendileri ne derse onu yapıyorlardı.

Batılılar Türkiye'deki çok-partili dizgeyi çok sevdiler. Sevmelerinin başlıca nedeni, bunun ağalık ve şeyhlik düzenini ayakta tutmasıydı. Ağalık ve şeyhlik düzeni sağ partilere iktidar yolunu açtığı gibi, Batılılara (ya da Türkiye'de at oynatmak isteyen başkalarına) Türkiye'deki siyasete karışma olanakları veriyordu. Her yerde ulusal devleti zayıflatmak peşinde olan Uluslararası Büyük Sermayenin Yeni Dünya Düzeninde ülkemizin siyasetine karışmak olanağını veren tek manivela ağalık ve şeyhlik düzeni değildir. Etnik, din ve mezhep farklılıkları da önemli bir maniveladır. Bir de "sivil toplum kuruluşları" (NGO), yerel yönetimler (belediyeler) var. İnsan hakları hareketi de bu amaçla kullanılıyor. Bunların hepsi Batı'nın elinde Türkiye'ye karışmak, ona istediğini yaptırmak için kullandığı araçlardır. Onun için ABD ve Avrupa bu manivelaları güçlendirmek, özendirmek, korumak için her şeyi yapmaktadır.

Osmanlı'da olduğu gibi, Türkiye'nin 90'lı yıllarda borca batmış olması Avrupa'ya ayrıca büyük olanaklar sağlamaktadır.

6. AB ve Türkiye

Türkiye, başından beri Avrupa'nın birleşme süreciyle ilgilendi. 1949'da Avrupa Konseyi, 1952'de NATO üyesi oldu. 1959'da Avrupa Ekonomik Topluluğuna başvurdu ve 1963'te ortak üyelik antlaşması imzalandı. 1970'te yapılan "Ek Protokol" ile kimi mallarda 12, kimilerinde 22 yılda aradaki gümrüklerin sıfırlanacağı gümrük birliğine gidiş süreci başlatıldı. 1976'da gümrük indirimleri donduruldu. 1987'de Türkiye tam üyelik için AB'ye başvurdu. 1995'te AB ile ciddi bir pazarlık yapmadan, Türkiye AB ile gümrük birliğine girdi. O zamanki hükümet bunu siyasal yatırım olarak görüyor ve "Avrupa'ya girdik" propagandası yapıyordu. Oysa AB'ye üyelik başvurumuz önce olumsuz değerlendirildi (Lüksemburg, 1997), sonra da, Kıbrıs ve Ege'de anlaşma koşuluna bağlanarak kabul edilecekmiş gibi gösterildi (Helsinki, 1999). Fakat son duruma göre, bütünleşme görüşmelerinin on yıldan önce başlayamayacağı açıklandı. Gümrük Birliği ise Türkiye'nin aleyhinde işlemektedir.

Aslında, görünür gelecekte AB'ye alınmayacağımız kesin gibidir. Türkiye şu kültürel ve iktisadî düzeyi ile Avrupa'dan çok geridir. Ayrıca, kalabalık nüfusunun Avrupa Parlamentosunda büyük bir ağırlık oluşturması istenmemek-

tedir. Aynı nüfusun Avrupa'ya göç etmesi olasılığı da bir sorundur. Fakat AB, üyelik vaad ederek, Türkiye'ye bazı şeyleri dayatmak istemektedir. Bunların başında Kıbrıs ve Ege gelmektedir. Bundan sonra ne geleceği tam bilinmiyorsa da, örneğin Ermenistan, Güneydoğu Anadolu ile ilgili 'tasarılar' bulunduğunu anlamamak olanaksızdır. Bir yandan AB'ye girmek için can atan hükümetlerin, kitle iletişim araçlarının varlığı, bir yandan Türkiye'nin borca batık olması ona bu cesareti vermektedir.

Sonuç

Türkiye bugün AB ve ABD'nin ortak yarı sömürgesi durumundadır. AB ile ABD'nin, yakında daha da yoğunlaşacakmış gibi görünen rekabeti, sömürgeleşmemizin sürecini belki biraz yavaşlatacak gibi görünmektedir. Ama Türkiye Cumhuriyeti - ne yazık - Osmanlı gibi, koşullar hayli farklı da olsa, "Avrupa'nın Hasta Adamı" durumuna düşmüştür.

Bu, Türkler ve Anadolu-Rumeli konusunda Batılının kafasındaki temel imgenin harekete geçmesine neden olmaktadır. Türkiye güçlü, başarılı olduğu zaman, bu temel imge büzülüp küçülmekte, halkbilimsel, belki edebî, sanatsal bir nitelik almaktadır. Osmanlı Devleti güçlü, başarılı iken de belki böyleydi. "Hasta Adam" olunca canlandı, harekete geçti. Siyaset alanına girdi. Uygulamaya sokuldu. Osmanlı Devletini Rumeli'den büyük ölçüde tasfiye etti. Atatürk Türkiyesi zamanında büzülüp küçüldü. Türkiye Kısmî Karşıdevrim sürecine girince yeniden canlanmaya, siyaseti etkilemeye başladı. Kıbrıs Barış Harekâtı canlanmakta olan imgeyi azdırdı. Bu imge açısından Kıbrıs'ın kısmen de olsa Türklerin elinde olması, dayanılmaz bir şeydi. Türkiye ile aynı askerî ittifak içinde bulunmasına karşın, Avrupa, orman yasalarına başvurdu. Türk hariciyecilerine karşı yürütülen bir yıldırı kampanyasını el altından destekledi. Azgın bir hale gelince durdurdu. Bu sefer PKK'nın silahlı eylemine, yine el altından, destek oldu. Türk Ordusu bu hareketi bastırdı, ama bu sırada Türkiye borca battı ve iktisadî ve malî çöküntü sürecine girdi. Artık oyun, orman yasalarına göre değil, açık oynanıyor. Abdullah Öcalan Suriye'de oturuyordu. Fethullah Gülen bugün açık açık ABD'de oturmaktadır.

İmgenin yeniden Türkiye'ye zarar vermeyecek duruma gelmesi için Türkiye'nin 'adam' olması, yani ortaçağa, ağalık ve şeyhlik düzenine kesin bir son vermesi gerekir. Bunun bana göre tek yolu Atatürk'ün devrim sürecini yeniden başlatmaktır. Türkiye'de kimileri 'adam' olmamızın AB eliyle gerçekleşeceği inancındadırlar. Ben, bir ülkenin başka bir ülke tarafından 'adam' edildiğinin tarihte bir örneği olduğunu sanmıyorum.